

території Північного Причорномор'я та Криму. Завдяки рухливості, цим племенам вдалося перейти за Дунай і утворити власну державу. Утигури ж заключили мир із готами, після чого вимушені були осісти на Таманському півострові. Далі вчений навів факти, що засвідчили спроби кутригурських племен, на чолі з сином Аттілі – Денгізіхом, заключити мир з візантійським імператором Львом I. Проте, ця спроба зазнала краху й 468 р. Денгізіх прийняв рішення про війну проти Візантії. Цю ідею не підтримали інші сини Аттілі, що призвело до внутрішніх конфліктів серед гунів. Однак Денгізіх вирушив зі своєю армією на Дунай для вторгнення у східні провінції Візантії. Внаслідок невдалої військової акції, яка значною мірою була стримана з середини, Денгізіха було вбито [14, 39–41].

Історик критикував позицію Маркварти, який згадував першу спробу об'єднання болгарського народу, на чолі з братом Денгізіха – Ірнахом. Аналізуючи «Іменник на п'рвїть болгарски князе», В. Златарски відкинув цю тезу. Оскільки за «Іменником», першим, хто об'єднав болгар, був Ірнік з роду Дуло. На думку дослідника, Ірних міг виступати лише вождем західних гунів, крім того, дата початку його правління припадає на 437 р. Таким чином, об'єднання кутригурів та утигурів в єдину болгарську державу було б неможливим, оскільки єдиним правителем гунів до 453 р. був Аттіла. Також автор акцентував увагу на тому, що в записках Еннодія та Кассіодора, що належать до джерел кінця V ст., згадується назва племен «болгари», яким римляни сплачували данину. В цих джерелах В. Златарски знайшов факт, що засвідчив вигнання болгарами готів з Придунайських територій. На думку історика, болгари брали участь у цих військових акціях, за запрошеннями візантійського імператора Теодоріха. Водночас учений зосередився на тому, що вже V ст. у джерелах зникла назва «гуни», а натомість поширеною стала назва «болгари» [14, 42–43]. Таким чином, у VI ст. назви кутригури та утигури зникають зі сторінок історії. Утворена кутригурами, держава болгар стала новим об'єктом політичної історії Центрально-Східної Європи.

Залучивши вищезгадані джерела, В. Златарски істотно розширив гунську теорію походження болгар. Проте, в основу його концепції був покладений історичний факт розколу гунських племен на утигурів та кутригурів. Автор у своїй праці називає 376 – роком проникнення й освоєння західними гунами Балкан. Крім того, історик звернув увагу на те, що вже на початковому етапі становлення болгари вступили у зв'язки з Візантією та почали відігравати помітну роль у політичному житті тогочасної Європи.

1. Дринов М.С. Поглед върхъ произхождането на българския народ. – Вена, 1869.
2. Соколов М. Из древней истории болгар. – СПб., 1879.
3. Державин М.С. История Болгарии. – Т. 1. – М.; Л., 1945.
4. Венелин Ю. Древные и нынешние Болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к Россиянам. – М., 1856.
5. Бутков П. Оборона Летописи русской Несторовой от навета скептиков. – СПб., 1840.
6. Савельев-Ростиславич Н.В. Славянский сборник. – СПб., 1845.
7. Илловайский Д. Разыскание о начале Руси. – М., 1876.
8. Шафарик П. Славянские древности. – Т. 2., Кн. 1. – М., 1848.
9. Ирричек К. История Болгар. – Одесса, 1878.
10. Гильфердинг А. История балтийских славян. – СПб., 1874.
11. История Болгарии / Под. ред. П. Третьякова и др. – Т. 1. – М., 1954.
12. Чертков А.Д. Очерк древнейшей истории протославян.

– М., 1851.

13. Ценов Г. Праотечеството в праязикът на българите. – София, 2005.
14. Златарски В.Н. История на Българската държава през средните векове. – Т. 1: Първо българско царство. – Ч. 1: Епоха на хуно-българското надмощие. – София, 1994.

Bezverkha V.M. The problem of the bulgarian origin in the works by Vasil Zlatarski «History of the Bulgarian State in the middle ages». The research is devoted to the concept of the bulgarian historian V. Zlatarski about the origin of the Bulgarians and their development in the Balkans during the era of the «Great Migration».

Key words: huns, kutryhury, utyhury, Balkans, the bulgarians

В. В. Тельвак, В. П. Тельвак

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА «КИЇВСЬКА СТАРОВИНА»

Стаття присвячена впливу журналу «Київська Старовина» на творчу долю М. Грушевського. Проаналізовано співпрацю вченого з виданням. Досліджено внесок авторів «Київської Старовини» у справу популяризації історіографічних ідей М. Грушевського.

Ключові слова: М. Грушевський, «Київська Старовина», українська історіографія, рецензія, рецепція

Загальновідомим є факт, що «Київська Старовина» посідала особливе місце у творчій долі М. Грушевського. Батько майбутнього історика, передплативши синові кілька перших річників «Київської Старовини», «...витичив, – як згадував історик, – дорогу моїм дальшим заняттям». Попри це, зважаючи на тривалу співпрацю вченого з часописом, його особливе приязне ставлення до співробітників видання, досі, винесена у заголовок статті проблема, так і не отримала комплексного висвітлення.

Осмилюючи місце «Київської Старовини» у своїй творчій долі, М. Грушевський звертається до аналізу феномену наукової періодики як явища історичної культури. Журнал, переконаний учений, виступає своєрідною дискусійною трибуною, де «до певних тез підходить з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для їх обґрунтування, робиться постійний вибір суголосного з біжучого літературного життя і ведеться полеміка з загрозливим і ворожим... має величезне значення для формування і уяснення світогляду, для орієнтування в життю і культурнім чи науковім матеріалі» [1, 121]. Жодні популярні книги, хоч би як талановито написані, наголошував він, не можуть дати стільки для формування критичного мислення, вміння відбирати матеріал і його використовувати, усвідомлення себе членом певного громадського колективу, як «журнал, скільки-небудь серйозно поставлений, щиро та послідовно відданий певним програмним завданням».

Перший річник «Київської Старовини» С. Грушевський передплатив синові, бажаючи підтримати давниче починання свого близького колеги Ф. Лебеdiceва. З того часу журнал став для Грушевського-гiмназиста своєрідним вікном у тогочасне українське життя. Тодішні інтелектуальні зацікавлення Михайла вражають своєю широтою – це україністика, історія, слов'янознавство, давньогрецька поезія та філософія, літературознавство. І в кожній із цих галузей знання він наполегливо працював, закладаючи міцні наукові підвалини власного світогляду. Характеризуючи своє тогочасне «читацьке коло» та його впливи на становлення наукового світогляду, М. Грушевський у «Автобіографії» писав: «Монографії Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, збірники Максимовича і Метлинського, Історія Січи Скальковського, Історія словянських літератур Пипіна, перші річники Киевской Старини, пе-

речитані мною в рр. 1881–1885, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів» [2, 198–199].

Саме на сторінках журналу майбутній учений уперше зустрівся із працями майбутнього вчителя – В. Антоновича. Власне статтею засновника київської документальної школи «Київ, його доля та значення з XIV по XVI ст.» починався перший випуск часопису. Згадуючи вплив річників «Київської Старовини» на формування свого світогляду, зрілий учений зазначав: «1883 рік, власне, й пішов у мене на таку громадську і національно-політичну самоосвіту, самовиховання на матеріалі і за вказівками “Киевской Старины”». Значення ж видання було настільки вагомим для Михайла, що, як він сам писав, «духом я ввійшов в київській осередок дуже сильно і широко». Не менше значення для творчої долі молодого М. Грушевського мав і каталог книгарні Л. Ільницького, видрукований як додаток до однієї з книжок «Київської Старовини». Завдяки йому юнак познайомився з працями М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова та інших українських інтелектуалів.

На сторінках «Київської Старовини» з'явилися також перші друковані праці молодого історика. Це були як тексти статейного («Вольнський вопрос 1077–1102 г.» чи «Барская околичная шляхта до 18 века»), так і рецензійного формату (огляди праць А. Ролле та Л. Фінкля), в яких початкуючий дослідник шукав відповіді на питання, котрі турбували тогочасну українську гуманітаристику. «Київська Старовина» стала також першою друкованою трибуною, з якої прозвучали фахові оцінки його проб пера. Так, вже першу статтю – «Южнорусские господарские замки в половине XVI века», що вийшла з наукового семінару В. Антоновича, помітили автори журналу. На дебютну працю М. Грушевського відгукнувся рецензійний П. Голубовський. Критик зазначив, що поставлене завдання молодий автор «виконав досить старанно та вміло», підкреслив докладність опрацювання джерельного матеріалу, підніс значення праці вченого-початківця, який подав стислий, але місткий образ колонізації степових теренів України [3, 334].

«Київська Старовина» доволі оперативно також відреагувала на появу першої монографічної студії М. Грушевського. Рецензією на «Нарис історії Київської землі» виступив уже згадуваний П. Голубовський. Він справедливо виокремив ті проблеми, що стояли перед дослідником, адже «писати історію Київської землі значить писати історію всієї Русі, внаслідок того значення, котре мав Київ у давньоруському житті» [4, 431]. Та незважаючи на вказані труднощі, «Нарис», на думку рецензента, став вагомим внеском у розробку проблеми, а автор зумів представити історію полянської землі «в ясному розслідуваному вигляді», наскільки взагалі це йому уможливили кількість і характер джерел. Виклад молодого вченого П. Голубовський називає легким, а наведені ним характеристики історичних діячів – живими та образними, водночас зазначаючи, що не погоджується з деякими з них. До числа велими вдалих місць праці М. Грушевського у рецензії віднесено пояснення походження удільно-вічевого устрою, еволюції віча й аналіз окремих періодів у політичній історії давньоруської держави. З особливою докладністю, наголосив рецензент, окреслено політичну діяльність Андрія Боголюбського. Усе це тим більше підносить вартість праці, позаяк, незважаючи на солідну історіографію проблеми, «в наведених місцях внесено п. Грушевським багато свого оригінального, що явилось результатом і самостійною розробкою першоджерел». Загалом, підсумовує П. Голубовський, істо-

ричний нарис Київської землі відрізняється повнотою та глибиною опрацювання матеріалу.

Далі критик не менш докладно зупиняється на слабких місцях монографії. Найбільшим недоліком він називає певний апіоризм та категоричність молодого дослідника, який, сформулювавши для себе робочу гіпотезу, не припускає навіть можливості її перегляду чи корекції. Також рецензент акцентує на «випадкових неточностях», демонструє певну суперечливість похідної інформації та висновків, деяке порушення логіки розташування розділів. До слабких місць рецензентом віднесено й недостатність вивчення економічних процесів та їхнього впливу на політичне життя у Давньокіївській державі. Натомість П. Голубовський схвально відгукнувся про останню частину праці, присвячену характеристиці минулого Київської землі від монгольського нашествия до кінця XIV ст. [4, 438]. Загальне враження від книги, підкреслив рецензент, є приємне, праця свідчить про солідний фаховий рівень її автора.

Не залишилася поза увагою редакції журналу й співпраця молодого історика з «Записками НТШ», в першому томі яких було опубліковано резонансну історіософську статтю «Громадський рух на Україні-Руси». В рецензії Н. Молчановський підкреслив сміливість автора щодо конструювання моделі суспільних відносин у ранній період східнослов'янської історії, вказав на досконале володіння ним джерелами та літературою. Водночас під сумнів було поставлено саму гіпотезу молодого вченого, для якої, як вважає рецензент, немає достатніх аргументів. «Але необхідно зауважити, – резюмує критик, – що ці питання до теперішнього часу залишаються спірними в науці, п. Сергієнко не береться за їхнє вирішення, і як би вони не виявились в кінці кінців, намальована автором історична картина залишається вірною у загальних рисах» [5, 73].

Рецензією Н. Молчановського «Київська Старовина» відгукнулася також на появу магістерської монографії М. Грушевського про Барське староство. Передусім рецензент високо оцінив єдиційну працю, проведenu автором, що вилілась у два томи актів Барського староства [6, 105]. Значне місце в рецензії оглядач відвів для полеміки з автором. Так, він дорікає М. Грушевському у зловживанні методом аналогій, їх штучності і довільності; підкреслює «сумнівність» та «гадальний характер» деяких висновків. До останніх він відносить гіпотезу М. Грушевського щодо походження привілейованої та непривілейованої шляхти, а також його твердження про антиукраїнський характер польської урядової колонізації. Рецензент висловлює зауваження і щодо структури книги, особливо гостро критикує зміст першої та шостої частин. Перший розділ, що містить традиційний для представників школи В. Антоновича географічний огляд та нарис передісторії Барщини, є настільки недоречним, що, на переконання Н. Молчановського, «міг би не ввійти у це дослідження без втрати для останнього». Більш позитивно оглядач оцінив сюжети, присвячені заселенню Барщини в XV та на початку XVI ст., діяльності королеви Бони, історії шляхетських родів, обчисленню та характеристиці населення староства та змінам його внутрішнього устрою до кінця XVIII ст. Хоча й тут рецензент висловлює низку критичних зауважень, закидаючи М. Грушевському апіоризм і категоричність.

Н. Молчановський також критикує «еклектичну манеру» автора, надмірний мікрографізм у висвітленні ряду питань, що, зрештою, «призводить іноді до результатів прямо протилежних». Він дає молодому колезі пораду – «уникати еклектичної манери викладу, здатної реальні факти дійсності перетворити у не-

відчутний та ні для кого непереконливий вимисел». Незважаючи на полемічний зміст рецензії, оглядач підсумував, що, «наведені окремі зауваження з приводу книги п. Грушевського, цілком не применшують значення зробленого ним цінного внеску до скарбниці нашої південно-руської історії» [6, 111–112].

Після переїзду М. Грушевського до Львова, саме «Київська Старовина» взяла на себе важливе завдання популяризації наукових гіпотез та науково-організаційної праці вже львівського професора. На сторінках журналу було проречено практично всі томи «Записок НТШ». Авторами більшості оглядів змісту «Записок» були Н. Молчановський і В. Доманицький. Оскільки потрапляння українських видань до рук російського читача було великою проблемою на зламі століть, рецензії мали, здебільшого, інформаційно-ознайомлювальний характер. У них наголошувалося, що, без урахування творчих здобутків галицьких учених, неможливо є ґрунтовна розробка цілого спектру питань українознавчого характеру [7, 119–121; 8, 19–23; 9, 179]. Так, один з оглядачів писав: «Навіть поверхового огляду цього видання Галичини [«Записок НТШ»] цілком достатньо для кожної неупередженої людини для того, щоб побачити, наскільки серйозною, наскільки ретельною є наукова праця малоросів за межами Росії. Є теми в південноросійській історії, з котрих немислимо вченим у Росії не знати того обширного наукового матеріалу, котрий розроблений у Галичині в «Записках Наукового Товариства імені Шевченка»» [10, 138].

Оглядачі «Київської Старовини» уважно стежили за розгортанням всіх напрямів діяльності НТШ, переживали за наслідки тих конфліктів, які час від часу спалахували у середовищі його членів. Прикладом може бути згадка на сторінках часопису про так звану «видавничу кризу» в Товаристві, що розгорілася з приводу відмови частини його керівництва друкувати українські політичні часописи, що створювали борги інституції та могли спричинити відмову їй у державній фінансовій дотації. Як відомо, внаслідок конфлікту головою НТШ було обрано М. Грушевського, котрий проголосив, що Товариство та його видавництва повинні служити винятково науковим цілям [11, 45–46]. Київський історик Н. Молчановський у своєму огляді схвалив таку позицію новообраного голови НТШ [12, 74–77].

Популяризуючи наукові здобутки НТШ для російської читацької аудиторії, оглядачі «Київської Старовини» писали, що докола М. Грушевського в Товаристві формується потужна дослідницька історична школа, а сама наукова інституція галицьких українців все більше набуває рис, притаманних класичній Академії наук [13, 38]. На важливість редакційної політики «Київської Старовини», спрямованої на популяризацію видавничих здобутків НТШ у російському інтелектуальному середовищі, в некролозі Н. Молчановського наголошував сам голова Товариства, вказуючи, що ця робота завжди провадилася «*con amore* [з любов'ю]» [14, 5–13].

Попри небезпеку привернути увагу до себе каральних органів Російської імперії, редакція «Київської Старовини» намагалася всіляко захищати добре ім'я М. Грушевського на Наддніпрянщині, де на початку ХХ ст. розгорілася брутальна кампанія паплюження львівського вченого. Так, коли Т. Флоринський, готуючи Київський археологічний з'їзд, наполіг на забороні львівським ученим виголосити свої доповіді рідною мовою, саме їх київські вчені гаряче доводили абсурдність ситуації. Як відомо, галичани так і не отримали дозволу послуговуватися українською, а призначені на з'їзд реферати було видруковано в окремо-

му томі «Записок НТШ». В рецензії на це видання оглядач «Київської Старовини» підкреслив: «Можна без перебільшення сказати, що проведений з'їзд багато втратив, оскільки був позбавлений можливості познайомитися з досить солідними науковими працями галицьких учених» [15, 35].

Інший напрям наукової активності М. Грушевського у Львові стосувався розробки цілісної картини українського минулого. Історик передусім звернув увагу на розширення джерельної бази для вивчення окремих періодів і наукових проблем. Уже перші томи, започаткованої та редактованої ним, документальної серії «Жерела до історії України-Руси» були схвально сприйняті в середовищі науковців. Ці томи містили багатий матеріал з російських і польських архівів та мали ґрунтовні передмови, що стали першою спробою їх узагальнення. Оглядачі відзначали прогресивну археографічну методичку видавця, який обстоював точне передавання змісту оригіналів. Особливий інтерес привертало написані, на підставі опублікованого джерельного матеріалу, передмови. У науковій літературі підносились їхня самостійна наукова цінність, відзначалися «сумлінність» і «вичерпність» опрацювання джерел. І все ж критичні зауваження зумовило зловживання істориком аналітичною процедурою наукового дослідження. Останнє зауваження найбільш концентровано у декількох рецензіях на сторінках «Київської Старовини» висловив В. Щербина, зазначивши, що М. Грушевський абсолютизував свій «лабораторний» метод і «ретельно уникав всіляких узагальнень та більш чи менш загальних пояснень фактів, що наводяться» [16, 37–41; 17, 25–27]. Відповідаючи на критику, М. Грушевський заявляв, що свідомо уникає широкого синтезу, оскільки джерельний матеріал ще не зібрано [18, 2].

Складніше було зі сприйняттям історичних праць М. Грушевського в середовищі російських дослідників, оскільки заборона української книжки в Російській імперії тривалий час ускладнювала можливість ознайомлення з ідеями львівського професора. На сторінках російської періодики, почасти й наукової, нерідко створювався негативний образ тієї національно-культурної праці, що була розгорнута українцями в Галичині. Наголошувалося на штучності конструювання наукового дискурсу української мови, політичному антиросійському забарвленні культурно-наукового руху галичан. Сам професор з певною долею образи зазначав у «Автобіографії», що, внаслідок цих обставин, його праці в Росії було «ґрунтовно замовчано» [2, 207]. Свідченням цього може бути той факт, що на вихід першого тому «Історії України-Руси» одинокою коротенькою заміткою інформаційного характеру відгукнулася лише «Київська Старовина» [19, 35].

Втім, певна лібералізація суспільно-політичного життя в Росії на початку ХХ ст. уможливила проникнення інформації про головну працю М. Грушевського на шпальти наукової періодики країни. Саме дякуючи рецензіям на сторінках «Київської Старовини» на перші томи «Історії України-Руси», авторства В. Доманицького та Н. Молчановського, інформаційну блокаду було прорвано. Так, перший передовсім зауважив той прикрий факт, що фундаментальна праця М. Грушевського, котра є важливим внеском у східноєвропейську історіографію, так і не здобула жодного обговорення в російській літературі, відтак, це не дозволяє дослідникам повноцінно використати творчі ідеї професора та врахувати запропоновані ним ідеї.

Саме на тих історіографічних концепціях М. Грушевського, що йдуть врозріз з усталеними в російській історичній науці положеннями, і зосередився В. До-

маницький. Він докладно проаналізував зміст першого тому «Історії», відзначивши, традиційні для попередніх оглядачів, ґрунтовність джерельної та історіографічної бази праці. Не вдаючись до докладного історіографічного аналізу, рецензент підніс оригінальність концептуального та змістового наповнення книги М. Грушевського. «Поza сумнівом, відзначені нами томи Історії України-Руси – праця найвищою мірою цінна та корисна, – підкреслив В. Доманицький. – [...] В цих 3-х томах праці проф. Грушевського ми маємо, нарешті, початок повної давно очікуваної історії нашого народу» [20, 192]. Окремо В. Доманицький зупинився на науковому апараті книги, відзначаючи його ґрунтовність і докладність та називаючи взірцевим для подібного роду видань [21, 163]. Зауважимо, що В. Доманицький тримав у полі своєї уваги також наступні томи праці М. Грушевського, популяризуючи їхній зміст на сторінках не лише наукових, а й популярних видань з обох берегів Збруча [22, 2].

Відгукнулася «Київська Старовина» і на появу першої російськомовної синтетичної праці М. Грушевського – «Нарису історії українського народу», що започаткував ознайомлення російського суспільства з національною моделлю українського минулого та спонукав до широкого обговорення наукових ідей М. Грушевського у професійних колах. Рецензія В. Черепіна носила характер звичайного огляду змістової наповненості нової книги та мала на меті ознайомити читача з її провідними ідеями. Критик визнав важливість появи книги і в плані науковому (цілісне представлення українського минулого), і суспільно-політичному (задоволення зростаючої зацікавленості російських інтелектуалів молодим українським рухом та самою культурою й історією українців), і виховному (можливість українців імперії отримати зважені та науково обґрунтовані знання про своє минуле). Незважаючи на популярне спрямування видання, рецензент підніс його наукову вартість як самостійної праці, написаної з чітких теоретико-методологічних позицій [23, 232].

Відгукнулися оглядачі «Київської Старовини» й на спробу М. Грушевського популяризувати україноцентричну модель східноєвропейської історії західними мовами, що втілюється в німецькомовному перекладі першого тому «Історії України-Руси». На сторінках журналу зазначалося: «В цьому виданні Європа вперше познайомиться так як треба з історією українського народу. Досі ж так у Європі люде собі думали, що ми не маємо ніякої своєї окремої історії, ніякої окремої мови та літератури» [24, 31]. В огляді також висловлювалося побажання авторові продовжити розпочату справу та перекласти наступні томи «Історії».

Після припинення виходу «Київської Старовини» в 1906 р., М. Грушевський першим у своїх історіографічних студіях започаткував всебічне вивчення цього видання як українознавчого феномену. Осмислюючи внесок часопису у поступ української історіографії, М. Грушевський наголошував на його особливій місії. Цей журнал, твердив він, мав не широку і не глибоку, але ясну і принципову програму, він служив її інтересам, а не будь-якому персональному угрупованню. Про «Київську Старовину» перших років учений писав, що «вона пила з невеликої, але своєї власної склянки і ся склянка була досить чиста». На думку історика, «Київська Старовина» служила багатьом поколінням нашої інтелігенції справжньою школою політичного та культурного українства.

Аналізуючи поступ української історіографії в другій половині XIX – на початку XX ст., М. Грушевський окреме видне місце відводив київським інтелек-

туалам, об'єднаним довкола «Київської Старовини». Цей осередок з великим пієтетом він називав «кружок дослідників української історії згромаджений коло «Київської Старовини»». Провідне місце в цьому осередку вчений слушно відвів співзасновнику та активному співробітнику видання О. Лазаревському. До його діяльності в «Київській Старовині» М. Грушевський спеціально звернувся при написанні своєї російськомовної синтетичної праці про українську історіографію «Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства». Він пише, що О. Лазаревський протягом тривалого часу – від 1888 до 1902 рр. – «був справжньою душею журналу». Більше того, завдяки невтомній організаторській діяльності вченого, до співпраці вдалося залучити широке коло вітчизняних істориків, що зробило його справжньою трибуною українознавства. Пишучи про своєрідний «гурток «Київської Старовини», М. Грушевський вказував, що він «був своєрідною українською корпорацією, ученою установою, єдиною в своєму роді» [25, 38]. Після смерті О. Лазаревського, зазначив дослідник, журнал почав занепадати.

Підсумовуючи багатоаспектні взаємини М. Грушевського з «Київською Старовиною», відзначимо, що в творчій долі Великого Українця вона відіграла унікальну роль. У 1880-х рр. часопис виступив провідником романтичного юнака до світу наукового українознавства. В першій половині 90-х рр. – став першим полем реалізації та обговорення його творчих ідей. Врешті, на зламі століть взяв на себе відповідальну і небезпечну місію популяризації нової моделі української гуманітаристики, запропонованої автором «Історії України-Руси». Своєрідною формою вдячності М. Грушевського за таке особливе ставлення до нього з боку редакції, стало започаткування ним історіографічної рефлексії довкола феномену «Київської Старовини». Постійно наголошуючи на неповторності журналу як українознавчої інституції, вчений своїми спостереженнями фактично заклав традицію його розуміння як важливої віхи в історії нашої науки XX ст.

1. Грушевський М. Спомини. Публікація С. Білоконя. Вступ Ф. Шевченка // Київ. – 1988. – № 12.
2. Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992.
3. П. Г. [Голубовський П.] Рец. на: Грушевский М. Южно-русские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. – К., 1890 // Киевская старина (далі – КС). – 1890. – Т. XXX.
4. П. Г. [Голубовський П.] М. Грушевский. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV-го столетия. – К., 1891 // КС. – 1892. – Т. XXXVIII.
5. Н. М. [Молчановський Н.] Записки товариства імені Шевченка, ч. 1. Записки наукового товариства імені Шевченка. Том II, III, IV, V, VI // КС. – 1895. – Т. LI.
6. Н. В. [Молчановський Н.] 1) Архив Юго-Западной России. – Ч. 8, Т. 1: Материалы для истории местного самоуправления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в. – К., 1893; 2) Ч. 8, Т. II: Акты Барского староства XVII–XVIII вв. – К., 1894; 3) Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки. – К., 1894 // КС. – 1895. – Т. XLVIII.
7. Н. М. [Молчановський Н.] Записки наукового товариства імені Шевченка, т. VII // КС. – 1895. – Т. LI.
8. Н. М. [Молчановський Н.] Записки наукового товариства імені Шевченка, тт. XVII–XXI // КС. – 1898. – Т. LXI.
9. В. Д. [Доманицький В.] Записки Наукового товариства імені Шевченка, тт. 48, 49, 50 // КС. – 1903. – Т. 80.
10. А. М. Записки Наукового товариства імені Шевченка, тт. XXV–XXX // КС. – 1899. – Т. 67.
11. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство

- ім. Шевченка, 1892–1934. – Нью-Йорк; Дрогобич; Львів, 2006.
12. Н. М. [Молчановський Н.] *Записки наукового товариства імені Шевченка, т. XIV // КС. – 1897. – Т. LVII.*
  13. Н. М. *Записки наукового товариства імені Шевченка, т. XVI и XVII // КС. – 1897. – Т. 58.*
  14. *Грушевський М. Пам'яті Никандра Молчановського // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXV.*
  15. В. Д. [Доманицький В.] *Записки наукового товариства імені Шевченка, тт. 31–32 // КС. – 1900. – Т. 71.*
  16. Щербина В. *Жерела до історії України-Руси. Під ред. М. Грушевського. Т. 1 // КС. – 1896. – Т. XLIV.*
  17. Щербина В. *Жерела до історії України-Руси. Під ред. М. Грушевського. Т. 2 // КС. – 1898. – Т. LX.*
  18. *Жерела до історії України-Руси. – Т. III / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1900.*
  19. *Новый труд по истории Украины-Руси // КС. – 1899. – Т. LXIV.*
  20. Доманицький В. *Рец. на: История України-Руси проф. Михайла Грушевського. – Львів, 1898–1900 рр., тт. I, II, III // КС. – 1902. – Т. LXXIX.*
  21. Доманицький В. *Рец. на: М. Грушевський. История України-Руси, т. IV. – Львів, 1903 // КС. – 1903. – Т. LXXXIII.*
  22. Доманицький В. *Рец.: Грушевський М. История України-Руси, т. VI. – К.; Львів, 1907 // Буковина. – 1908. – Ч. 63, 64.*
  23. Черепин В. *Родная история (проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб. 1904) // КС. – 1905. – Т. LXXXIX. – № 5.*
  24. *История України проф. Грушевського // КС. – 1906. – Т. 92.*
  25. *Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // УІ. – 1989. – №№ 1–3, 4; 1990. – № 1–4.*

Telvak V.V., Telvak V.P. Mykhailo Hrushevskiy and «Kyivs'ka Starovyna». This article is dedicated to the influence of the magazine «Kyivs'ka Starovyna» on the Mykhailo Hrushevskiy research work. The cooperation between the scientist and edition was analyzed. The «Kyivs'ka Starovyna» authors contribution to the popularization of the Hrushevskiy historiographical ideas was researched.
Key words: M. Hrushevskiy, «Kyivs'ka Starovyna», Ukrainian historiography, review, reception

Ю. В. Крайсвітня

УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОГО РУХУ З УКРАЇНЬСЬКИХ ГУБЕРНІЙ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Стаття присвячена аналізу історіографії переселенського руху з українських губерній в роки столипінської аграрної реформи.
Ключові слова: історіографія, історіографічні джерела, історіографічна ситуація, переселення, столипінська аграрна реформа

Відміна кріпосного права 1861 р. стала поштовхом для масштабних міграцій селянства у пошуках землі й більш сприятливих умов господарювання. Особливого розмаху переселенський рух набув у період столипінської аграрної реформи: у такий спосіб імперський уряд намагався розрядити соціальну напругу, що виникла як результат аграрного перенаселення і вкрай тяжкого становища значної частини селянства. Тема міграційних процесів тривалий час приваблює фахівців. Вагомий внесок у її розробку зробили і українські дослідники. Мета статті – проаналізувати та систематизувати українську історіографію переселенського руху періоду столипінської аграрної реформи.

Публікації початку ХХ ст., присвячені аграрному розвитку Російської імперії прагнули окреслити мету та засади організації переселенської політики в межах столипінської реформи, що демонстрували роботи В. Вощина, М. Огановського, А. Кауфмана, Ю. Янсона, І. Ям-

зіна та інших. Вони неодноразово проаналізовані вченими, тому додаткового висвітлення не потребують. Зупинимось детальніше на українській історіографії теми. Переселенські заходи уряду П. Столипіна привернули увагу й українських дослідників, хоча в масиві публікацій перших десятиліть ХХ ст. переважну частину займали роботи публіцистів і громадських діячів.

Українські часописи того часу – «Літературно-науковий вісник», «Рідний край» та ін. відображали погляди українських авторів на ефективність переселення і його потенційні наслідки для українства. Певний інтерес до з'ясування реального стану життя українців, які вирушили на Далекий Схід, становлять дорожні нотатки українського політика і вченого В. Садовського. Він мав можливість побувати на тих теренах у 1910 р. і описати враження. У циклі його статей досить детально описані природно-кліматичні умови, процедура обрання ділянок для переселення, комплекс землевпорядних робіт, труднощі, з якими стикалися переселенці. Ставлення автора до імперської політики стає зрозумілим із наступної цитати: «Гірка образа з'являється за тих, що по своїй темноті не могли для себе кращої долі обрати, як бути гарматним м'ясом для виконання нездоланних проєктів – образа за тих, що являються цілком загublеними для свого краю і народу» [1, 142]. Негативна оцінка переселення міститься й у статті, присвяченій колонізаторській політиці Росії на Далекому Сході. Зокрема В. Садовський відзначив, що назва «Далекосхідна Україна» була б доречнішою для цього регіону, але при цьому, незважаючи на кількісну перевагу, українці не мають помітного впливу на політику в краї, а їхні господарства значно слабші в економічному відношенні [2].

Схожі погляди подавали й інші публікації, зокрема рецензія М. Гехтера на видання, підготоване Приморським Обласним Статистичним комітетом, що ілюструвало успіхи урядової політики у царині переселення [3]. З огляду на аналіз даних щодо етнічного складу переселенців, він вказав на те, що цей регіон можна справедливо «називати українською колонією», оскільки основу його складають вихідці з Чернігівщини, Полтавщини, Волині [3, 488]. М. Гехтер звернув увагу і на неузгодженість оптимістичних висновків щодо ефективності державних заходів з конкретними показниками смертності серед переселенців, розмірів земельних наділів і кількості «безхудобних» господарств. Слід згадати і внесок земських діячів у вивчення питання переселення. Хоч ці роботи більшою мірою належать до історичних джерел, ніж до історіографічних, проте, крім статистичного матеріалу вони містять важливі висновки стосовно різних аспектів переселенської політики і міграцій українців [4].

Досліджував переселенський рух і О. Мицюк, зокрема висвітлював важливу роль українців у переселенських заходах [5]. Одна з його робіт містить значний статистичний і фактичний матеріал, хоча сам він відзначив нестачу в еміграції необхідних документальних джерел. Втім, учений визначив основні напрями переселення українців: 1) Сирій Клин (частина Південно-західного Сибіру і Північного Казахстану); 2) Туркестан; 3) Західний і Східний Сибір; 4) Зелений Клин (Далекий Схід). Проаналізував становище переселенців, їх майновий стан, розміри земельних наділів, основні заняття й проблеми, з якими зіткнулися селяни в районах переселення. Означена робота стала своєрідним підсумком його попередніх розвідок з питань аграрного розвитку України [6].

Отже, питання переселенської політики, яка прямо стосувалася життя багатьох українців, знайшло відображення на сторінках наукових і періодичних видань та